

Dick Harrison

De Zwarte Dood

DE PANDEMIE
VAN DE PEST

Inleiding

Het was in de nacht van 30 op 31 juli 1993. Een handvol Duitsers en ik hadden aangemeerd op het Indonesische eiland Rinca, gelegen tussen Komodo en Flores en zo klein dat het nauwelijks op de kaart terug te vinden was. Het was een wat ongebruikelijke toeristische reis, een minicruise met een gemotoriseerde zeilboot tussen koraalriffen, eilanden en rotsen. De natuur was verbluffend mooi: een vreemde mix van meanderende inhammen tussen steile kliffen, graslanden en tropisch groen. Hier leefden wilde paarden, herten, buffels, wilde zwijnen en varanen van drie meter lang die in de zon schommelden als levende herinneringen aan de tijd dat de aarde werd geregeerd door reptielen.

We brachten de nacht door in een huis op palen dat zo hoog boven de grond was gebouwd dat de varanen er niet in konden klimmen om hun honger naar menselijk vlees te stillen. Zoals gewoonlijk sliep ik met oordopjes, omdat ik de gewoonte heb om vroeg naar bed te gaan en ik mijn nachtrust niet wil laten verstoren door praatgrage medereizigers. Daardoor merkte ik niet dat ze kwamen. Iedereen hoorde het: het geluid van rennende pootjes op de plafonds en achter de muren. Heel kleine pootjes waarvan het lawaai de rest van het gezelschap tot het ochtendgloren wakker hield. Ik was waarschijnlijk de enige die toch nog een aantal uren een oog dicht had gedaan.

Midden in de nacht werd ik plotseling wakker, ik moest nodig. Omdat het om mij heen tropisch donker was, deed ik mijn zaklamp

aan voordat ik opstond van de houten bank om de uitgang te zoeken. Terloops richtte ik de lamp op het plafond, en het eerste wat ik zag was een grote, dikke rat die mij recht in de ogen staaarde. Hij (of zij) zat comfortabel in een spleet in het vervallen plafond en keek me aan met een blik die zo onpeilbaar was dat de koude rillingen over mijn rug liepen. En nu hoorde ik ook de kleine pootjes die een enorm lawaai maakten terwijl ze heen en weer renden in de muren en tussen het dakbeschot.

Overdag werd Rinca geregeerd door de mens en zijn wapens. 's Nachts namen de dieren het over. Buiten was een kakofonie van dierengeluiden te horen, en binnen hadden de ratten hun tijdelijke, donkere rijk gevestigd. Waar ik ook liep, werd ik opgewacht door grote, vette ratten, volkomen onverschrokken pelsdieren die geen enkel bezwaar hadden tegen het delen van tafel en bed met nietsvermoedende mensen.

De volgende ochtend, om halfnegen, zeilden we verder richting de koraalriffen bij Flores om uiteindelijk aan te meren in Labuan Bajo. Mijn verblijf in het rijk der ratten was voorbij.

De tijd van de ratten

Voor de moderne mens is het rijk der ratten een vervloegen wereld. Het behoort tot de slechte, oude tijd die we absoluut niet meer terug willen, maar dat vergeten we wel eens als we af en toe in een nostalgische bui zijn en betweterige opmerkingen maken dat vroeger alles beter was.

Vroeger was het helemaal niet beter. Een eeuw geleden was het leven vergeleken met onze tijd voor de meerderheid van de Zweedse bevolking oneindig veel vuiler, armer, ongemakkelijker en minder veilig. Een kort bezoek aan de derde wereld, bijvoorbeeld een nacht in een huis op palen op Rinca, is voldoende om de klok terug te draaien en ons te verplaatsen naar de premoderne realiteit toen we gedwongen waren een kamer te delen met biologische concurrenten die gewapend waren met tanden, staarten en vlooiën. Zo leefden onze voorouders, en zo leeft een groot deel van de wereldbevolking nog steeds. Deze eersten hoefden zich weliswaar nooit zorgen te maken dat ze door varanen werden opgegeten, maar in ruil daarvoor zou-

den ze kunnen verhongeren in tijden van nood, doodvriezen in de sneeuw of gedwongen worden om hun leven te offeren in een van de kampementen van onze krijger-koningen aan de andere kant van de Oostzee – gekwelde slachtoffers van de gecombineerde macht van epidemische dysenterie en het verlangen van de groot-Zweedse heren naar buit om te plunderen en landerijen om uit te buiten.

Ze riskeerden bovendien te sterven aan de pest. Als de Europeanen van voorgaande eeuwen midden in de nacht hun ogen openden, gedwongen door de natuurlijke behoefte, en het pad naar het dichtstbijzijnde gemak verlichtten, staarden ook zij, net als ik die nacht op Rinca, recht in de ogen van ratten. Ze deden meer dan dat: ze staarden, zonder het te weten, naar de dragers van de Zwarte Dood. Het rijk der ratten was ook het rijk van de pest.

In het huidige Zweden denk je daar niet altijd over na. De belangrijkste reden is dat ratten in ons land over het algemeen vrij onzichtbaar zijn geworden. Bruine ratten komen zeker voor in de riolering, maar niet bij ons thuis. Als hygiënische hinder en algemene plaag hebben ratten sinds mensenheugenis te maken met allerlei soorten dodelijke aanvallen, en het menselijk vermogen om te doden heeft het aantal van deze knaagdieren in de vorige eeuw enorm vermindert. De oorlog is al lang aan de gang. We weten allemaal hoe een ratenval werkt, en dat wisten we vroeger ook al. In de oudheid schreven schrijvers als Plinius de Oudere al over gemalen wortelstokken van de kerstroos als rattengif, een remedie die zelfs de middeleeuwse noorderlingen kenden, onder de naam nieskruid. Dit werd later verdrongen door ‘wit arseen’ (arseentrioxide). Tegenwoordig zijn warfarine en vooral superwarfarine, bromethaline en cholecalciferol goedgekeurde rattenvergiften. Wie erom vraagt, kan ook toestemming krijgen om ratten te bestrijden met blauwzuur en alfachloralose. Chemische oorlogvoering op het laagste niveau.

De historische reputatie van de rat is zeldzaam slecht. Mijn rillingen op Rinca waren een reflex, het resultaat van het overgeërfd vooroordeel van een hele cultuur tegen het kleine knaagdier. Weinig dieren zijn zo ongunstig beoordeeld en gehaat als de ratten. Het is voldoende om ze met muizen te vergelijken om de haat tegen ratten duidelijk voor ogen te krijgen. Wanneer zag je voor het eerst een ani-

matiefilm van Disney met een rat in de hoofdrol? Antwoord: slechts één keer, in *Ratatouille* (2007), een film waarvan het verhaal grotendeels is gebaseerd op het feit dat alle mensen een bijna aangeboren afkeer hebben van het dier in kwestie. Veel bekender zijn de voorbeelden van leuke muizen, zoals Mickey Mouse en Timothy Q. Mouse (*Dumbo*). In dit type cultuurproducten treden ratten verder vrijwel uitsluitend op als vijanden. Alles is beter dan ratten – katten en honden, maar ook muizen en mensen. Alleen perifere familieleden van het knaagdier zijn mogelijk aan een literaire veroordeling ontsnapt. De ratten zijn vieze, slechte mormels die wachten op een kans om ellende te veroorzaken. Als de kat van huis is, dansen ook de ratten op tafel.

Lees het meesterlijke griezelverhaal *The Rats in the Walls* van H.P. Lovecraft. De muren van het oude landhuis Exham Priory zitten vol ratten, hongerige afstammelingen van de knaagdieren die zich honderden jaren eerder tegoed deden aan de overblijfselen van de slachtoffers van de kannibalistische rituelen van de De la Poers. De ratten zorgen ervoor dat de verteller zichzelf verliest in morbide extase en terugvalt in oude waanzin; de ratten rennen in de slotscène rond in de muren van zijn gecapitonneerde cel en drijven hem tot waanzin.

In de oude boerenmaatschappij waren uit het dierenrijk de ratten de meest gehate burens van de mens. Onze voorouders, in hun gretigheid om de knaagdieren weg te houden van de boerderij, hingen weleens een levende rat aan zijn staart boven een vuur, zodat zijn geschreeuw zijn soortgenoten zou doen vluchten. Bestrijdingsmiddelen en magische rituelen om van ratten af te komen vonden altijd een goede afzetmarkt. In de moderne samenleving heeft de rat zijn positie als haatobject met succes weten te behouden. Een van onze wijdst verspreide broodjeaapverhalen is er een over een restaurant (soms een pizzeria, soms een Chinees restaurant) dat pretendeert duur, goed hertenvlees of wild te serveren, maar in feite rattenvlees opdient.

Het beroemdste verhaal over de strijd van de mens tegen de rat in historische tijden is de Duitse legende over de rattenvanger van Hamelen. Om van de rattenpest af te komen, huurden de geplaagde inwoners van de stad een muzikant in die met zijn fluit de gehate

knaagdieren naar de rivier de Wezer zou moeten lokken. De muzikant deed zijn werk en de straten van Hamelen werden vrij van ratten. Maar toen het tijd was voor betaling, weigerden de burgers hun redder te geven wat was afgesproken. Uit wraak speelde de muzikant nog een deuntje op zijn fluit. En al snel dwaalden alle kinderen van Hamelen door de straten, weg van hun ouders en naar de muzikant, geboeid door de kracht van zijn muziek. De muzikant leidde hen in processie naar een berg, waar de hele groep kinderen verdween om nooit meer terug te keren.

Wie was de man met de magische fluit?

Eerst doodde hij alle ratten en vervolgens decimeerde hij, als goddelijke straf voor de hebzuchtige mensen, de bevolking van de stad. Was de muzikant, de ‘rattenvanger van Hamelen’, een personificatie van de pest?

We weten het niet. De verklaringen voor de rattenvangerslegende lopen uiteen. Gaat het over de zogenoemde Kinderkruistocht? Misschien. Soms vindt de gebeurtenis plaats in de dertiende eeuw, meestal 1284, soms in de veertiende. Het huis dat in het huidige Hamelen, een Nedersaksisch stadje in het noordwesten van Duitsland met ongeveer 60.000 inwoners, is aangewezen als het huis van de rattenvanger, werd pas in het begin van de zeventiende eeuw gebouwd.

De zwarte rat (Lat. *Rattus rattus*) is in Zweden misschien nog niet helemaal uitgestorven, maar de overgebleven inheemse populatie is in ieder geval klein en onbeduidend. Zelden worden exemplaren van deze knaagdiersoort waargenomen, en als dat wel een keer gebeurt, dan zijn ze geen lang leven beschoren. In feite zouden deze zwarte ratten, als ze maar de kans krijgen om lang genoeg te overleven, een goede kans hebben om zich voor de tweede keer permanent op onze breedtegraden te vestigen. De eerste keer dat dit gebeurde, was waarschijnlijk in de elfde eeuw. Iedereen die het Glimmingehus-hoofdstuk van Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons wonderbare reis* heeft gelezen, zal weten dat de zwarte ratten uiteindelijk sterke concurrentie kregen van bruine exemplaren, een zoölogische oorlog die eindigde met de totale overwinning van de laatste. In de praktijk kunnen bruine en zwarte ratten echter naast elkaar bestaan in verschillende ecologische niches, zoals in het huidige India. Een hypothetische kolonie zwarte

ratten in het eenentwintigste-eeuwse Zweden zou moeten worden beschouwd als een bedreigde diersoort, en zou daarom kunnen rekenen op de steun van verschillende actiegroepen, net zoals wolven, beren en nog niet zo lang geleden vonden zelfs wilde zwijnen een betrouwbare bondgenoot in de mens. In Nederland is de zwarte rat inheems, maar zeldzaam. Hij komt vooral voor in Noord-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen, met verspreide waarnemingen in de rest van het land. Hij staat op de rode lijst als ‘bedreigd’. In Vlaanderen is de soort zeldzaam en wordt er als exoot beschouwd.¹

Wat de uitgangspositie van de zwarte rat moeilijker maakt dan die van de wolf, het everzwijn en de beer, is dat hij een echt slechte reputatie heeft verworven. Wolven werden relatief gemakkelijk populair (dat wil zeggen: voor degenen van ons die niet in een wolvengebied wonen), omdat ze op honden lijken, Mowgli in Kiplings *Jungle Book* hebben grootgebracht en zijn verheven tot een van de onschuldigste slachtoffers van de boze mens. Door de populariteit van de *Asterix*-albums heeft het everzwijn in de naoorlogse periode een groter succes behaald dan enig ander individueel dier. Bovendien zijn ze schattig als ze klein zijn. Dat everzwijnen dodelijk gevaarlijk kunnen zijn voor degene die een volgroeid exemplaar in opgewonden staat in het wild tegenkomt, wordt minder vaak genoemd, en boeren in everzwijngebieden worden er niet vrolijk van als de dieren aardappelen en suikerbieten opgraven (en elektrische afrasteringen voor hoge kosten zorgen...). Beren staan ook redelijk hoog op de populariteitsladder. Iedereen die stom genoeg is om een beer te doden, ook al is dat wettelijk toegestaan, staat gehuld in schaamte tegenover het kleine leger van teddyberen en knuffelbeesten waar praktisch alle westerse kinderen mee opgroeien. Het wordt op dezelfde manier veroordeeld als het vastberaden doodschieten van een slapende koala, een reuzenpanda of een cockerspaniëlpup.

Bij de rat ligt het heel anders. Wie aan de zwarte rat denkt, denkt vaak ook aan de Zwarte Dood. Blijkbaar deed Albert Camus hetzelfde toen hij zijn roman *De pest* (*La Peste*) schreef. Tot de huidige populaire opvattingen over hoe je kunt vermoeden dat de pest weer zal uitbar-

¹ Bronnen: zoogdiervereniging.nl en waarnemingen.be

sten, behoort onder meer het idee dat hordes zwarte ratten dood in goten en op straat liggen. De verrotting verspreidt zich, de geur van rattenkadavers neemt misselijkmakende proporties aan en al snel begin je zwarte puisten op je eigen lichaam te ontdekken...

De rat – zwart of bruin – roept beelden op van riolen, vuil en viezigheid. Maar boven dat alles zweeft de visie van verrotting en dood. De rat is het dier van de pest. Het symboliseert alle onreinheid en duisternis die bij de pest horen. Ook op dit punt is het vooroordeel volkomen juist. Het was zonder twijfel de rat die de Zwarte Dood in het midden van de veertiende eeuw mogelijk maakte. Toen ik op Rinca in de ogen van die dikke rat staarde, dacht ik instinctief aan de Zwarte Dood. (Het feit dat ik toevallig ook historicus ben met de middeleeuwen als specialiteit maakte het er natuurlijk niet beter op.)

Maar om eerlijk te zijn, het zijn in feite niet de ratten, maar de vlooiën die we de schuld moeten geven. Deze bloedzuigende kleine parasieten droegen de pest van rat op rat en van rat op mens over. Maar hoeveel mensen hebben ooit een vlo gezien? Hoeveel mensen weten hoe een vlo eruitziet? Wie kan met het blote oog of via illustraties een vlo van een ander klein insect onderscheiden?

De vlo is net zo moeilijk te bestrijden als de pestbacterie zelf, en daarom wordt hij met rust gelaten. De rat is veel gemakkelijker te herkennen en te verketteren; hij is perfect als zondebok omdat hij, zelfs zonder zijn schuld in de pestkwesitie, al een lange en gevestigde geschiedenis als sociaal haatobject had.

De echte ironie in deze context is dat de veertiende-eeuwse mens zelf geen flauw idee had dat de vlo of de rat iets met de pest van doen had. De rattenvangerslegende uit Hamelen hoeft niet geassocieerd te zijn geweest met de pest of zelfs ziekte. Al onze pestgerelateerde vooroordelen over ratten zijn van jongere datum; het is in wezen een fenomeen uit de twintigste eeuw. In romans en pestbeschrijvingen van tegenwoordig lezen we over ratten op straat, over stinkende kadavers die de dood aankondigen. Deze ratten komen nauwelijks voor in veertiende-eeuwse beschrijvingen van de pest. Kroniekschrijvers en artsen schonken er geen aandacht aan.

Het belangrijkste voorbeeld van hoe het aandeel van de ratten in het geheel werd veronachtzaamd, is afkomstig uit het Nabije Oosten,

waar vooral Egypte en Syrië zwaar werden getroffen. Verschillende waarnemingen uit dit deel van de wereld suggereren dat dieren, zowel wilde als gedomesticeerde, in groten getale met de pest waren besmet en stierven. Een getuige, Ibn Iyas, schrijft dat 'de lichamen van wilde dieren met builen onder hun ledematen in de woestijn werden gevonden'. De Arabische kroniekschrijver al-Maqrizi vertelt:

Tallose dode vogels werden gevonden in de velden – kraaien, wouwen en vele andere soorten vogels. Bij de pluk werden sporen van builen gevonden. Katten stierven totdat er bijna geen meer te zien waren. Volgens berichten die constant binnenkomen uit Ghaur [Jordaanvallei] – uit Baysan en andere dorpen in de omgeving – lagen leeuwen, wolven, hazen, kamelen, ezels, zwijnen en andere wilde dieren dood, en ze droegen sporen van builen.

Kraaien, ezels, leeuwen en katten. Maar geen ratten. Het lijkt geen twijfel dat er in die tijd veel ratten waren in de moslimlanden, net als in christelijk Europa. De rattenvanger van Hamelen was nodig; dat lijkt geen twijfel. In het laatmiddeleeuwse Zweden hadden we zelfs een speciale heilige met de taak ons te beschermen tegen ratten: Sint-Kakukylla, die volgens de legende bijna werd opgegeten door zeven ratten die haar bedreigden met de zeven doodzonden. Zowel zij als de ratten staan afgebeeld op laatmiddeleeuwse Zweedse kerkschilderingen.

Alle kroniekschrijvers wisten van ratten. Ibn Khaldûn uit Tunis, de grootste geschiedschrijver uit de veertiende eeuw, maakt heel duidelijk dat ratten gedijen in de kelders van de rijken en dat katten erop jagen. Desalniettemin worden ze in Arabische bronnen zelden genoemd in de lijsten van dieren die stierven aan de pest. Ze stierven zeker – in feite moeten ze in grote aantallen zijn gestorven, nog voordat de mens ziek begon te worden; de massale dood van de ratten was een voorwaarde voor het uitbreken van een pestepidemie – maar bijna niemand nam de moeite om te vertellen over hun rottende kadavers.

Er zijn twee opvallende uitzonderingen, twee mannen die het effect van de pest op ratten echt kenden en er wel over vertelden. Een van hen was de Byzantijnse geschiedschrijver Nikeforos Gregoras, die

leefde tijdens de Zwarte Dood. Hij vermeldt dat de pest tijdens zijn verwoestende tocht in de Griekse archipel naast mensen ook honden, paarden, vogels en ratten heeft gedood. De andere was niemand minder dan de grootste medische autoriteit van de middeleeuwen, de Perzische filosoof Ibn Sina, beter bekend als Avicenna en in de decennia rond het jaar 1000 actief in het huidige Oezbekistan. Ibn Sina leefde halverwege twee grote pestgolven, de eerste pandemie in de vijfde en de tweede in de veertiende eeuw. Hij schrijft in zijn grote medische werk *De Canon van de geneeskunde (Al-Qanun fi al-Tibb)* dat een duidelijk teken van een ophanden zijnde pestepidemie is dat een groot aantal ratten en andere ondergrondse dieren uit hun holen naar de oppervlakte van de aarde komen, zich gedragen alsof ze dronken zijn en sterven.

We weten niet waar Ibn Sina deze informatie vandaan heeft. Ze komt niet voor bij Galenus, de antieke vader van de middeleeuwse geneeskunde, die verder de belangrijkste bron was van de teksten van Ibn Sina. Maar noch Nikeforos Gregoras, noch Ibn Sina beseftte dat er een oorzakelijk verband was tussen de ratten en de pest. De dood van de ratten werd gezien als een voorbode van de pest; volgens de wetenschap van die tijd was dit alleen te wijten aan het feit dat de dieren vóór ons door de ziekte werden getroffen. Bij Nikeforos Gregoras wordt de dood van ratten beschouwd als een van de vele bijwerkingen van de pest. We vinden vergelijkbare verwijzingen naar de dood van ratten en de dood van mensen in een achttiende-eeuws Chinees gedicht en in een Indiaas gezegde, maar we hebben geen bewijs dat iemand uit deze waarnemingen de juiste conclusie heeft getrokken. Noch Ibn Sina, noch iemand anders lijkt te hebben begrepen dat de dood van de ratten op zich de knaagdieren indirect verantwoordelijk maakte voor het feit dat de pest überhaupt bij mensen kon toeslaan.

Zo groeven ze hun eigen graf. Als onze voorouders in de middeleeuwen onze huidige vooroordelen tegen ratten als plaagverspreiders hadden bezeten, zouden ze die zeker hebben vervolgd met dezelfde ijver waarmee ze hun eigen zondebokken vervolgden – Joden, priesters, overheidsdienaren, leprozen of wie dan ook – en in dat geval zouden miljoenen mensen de pest hebben overleefd. De geschiedenis zou een heel ander verloop hebben gekregen.

Europa's grootste catastrofe ooit

De pestepidemie die later de Zwarte Dood ging heten, kostte in de jaren 1347-1352 in verhouding meer mensenlevens dan welke andere historische ramp in Europa dan ook. Hoogleraar en bestsellerauteur Dick Harrison beschrijft de gevolgen van de pest in alle uithoeken van Europa. Hij haalt bronnen uit de Arabische literatuur aan, put uit documenten van anonieme schrijvers, koningen en pausen, en geeft antwoord op de vraag waarom de Joden de zondebokken werden. Hij beschrijft de routes van de pandemie en constateert dat de pest, net als corona, Europa via Italië bereikte.

Aan de hand van welke medicijnen en behandelingen er waren en welke voorzorgsmaatregelen 'gewone' mensen gebruikten laat Harrison zien dat de middeleeuwen niet achterlijk waren. Zo bleken de bekende quarantainemethoden voor het isoleren van leprozen goed van pas te komen tegen de verspreiding van de pest. Maar de Europeanen zagen de pandemie ook als een straf van God. Naast smeekbedes aan de heer en zelfkastijding door flagellanten, werden in Gods naam ook veel slachtoffers gemaakt. Harrison beschrijft ook de invloed van de pest op de architectuur, kunst en literatuur, met als ultiem voorbeeld *Decamerone*.

De Zwarte Dood is een zeer uitgebreid overzicht van een catastrofe die het veertiende-eeuwse Europa ingrijpend veranderde. Harrison brengt die geschiedenis dichtbij met primaire bronnen en geeft heldere overzichten over culturele veranderingen, politieke structuren en (pseudo-)wetenschappen.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 680

ISBN 978 94 0191 777 3

9 789401 917773